

เอกสารวิชาการส่วนบุคคล
(Individual Study)

หลักนิติธรรม

จัดทำโดย นายวิชัย ทิตตภักดิ์
รหัส ๕๘๐๓๒๙

รายงานนี้เป็นส่วนหนึ่งของการอบรม
หลักสูตรหลักนิติธรรมเพื่อประชาธิปไตย รุ่นที่ ๓
วิทยาลัยรัฐธรรมนูญ
สำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ

ลิขสิทธิ์ของสำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ

หลักนิติธรรม

นายวิชัย ทิตตภักดี^๑

บทคัดย่อ

บทคัดย่อ

หลักนิติธรรม (The Rule of Law) มีความหมายตรงกันข้ามกับ Rule of Man ซึ่งคือ กฎเกณฑ์ที่ผู้ปกครองบัญญัติขึ้นโดยไม่คำนึงถึงเจตจำนงหรือประโยชน์ของประชาชนส่วนรวมในสังคม โดยหลักนิติธรรมวางหลักเกณฑ์ต่างๆ อันมีวัตถุประสงค์เพื่อป้องกันมิให้ผู้ใช้อำนาจของบ้านเมืองใช้อำนาจต่างๆ ในการตราและการบังคับใช้กฎหมายตามอำเภอใจหรือเพื่อประโยชน์ส่วนตนจนอาจก่อให้เกิดผลเสียหายต่อประชาชนในสังคมโดยไม่จำเป็นและไม่ชอบธรรม หลักนิติธรรมวางหลักเกณฑ์เกี่ยวกับการแบ่งแยกอำนาจรัฐ การคุ้มครองสิทธิขั้นพื้นฐานและสิทธิมนุษยชนของประชาชน การตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐโดยภาคประชาชน การพิจารณาพิพากษาคดีโดยศาล ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นเรื่องสำคัญที่เกี่ยวข้องกับทั้งฝ่ายปกครอง คือ หน่วยงานของรัฐเอง และต่อประชาชนในสังคม นอกจากนี้หลักนิติธรรมจะใช้ในบริบทของการบริหารบ้านเมืองโดยรัฐแล้ว ยังสามารถนำไปปรับใช้ในบริบทของการบริหารองค์กรหรือหน่วยงานเอกชนได้ด้วย ทั้งนี้ เพื่อประโยชน์ต่อทั้งตัวองค์กรเองและต่อบุคคลากรในองค์กรนั้นๆ

คำสำคัญ หลักนิติธรรม

^๑ กรรมการการยกร่างรัฐธรรมนูญ

บทนำ

สำหรับสังคมยุคโบราณที่มีประชากรเพียงจำนวนน้อย และต่างมีวัตถุประสงค์หลักของชีวิตคือการเอาชีวิตรอดไปในแต่ละวัน การปกครองด้วยหลักคนหมู่มากหรือให้อำนาจไว้ที่ผู้ปกครองหรือผู้นำอย่างเบ็ดเสร็จเด็ดขาดจึงเป็นสิ่งที่สังคมส่วนใหญ่ในสมัยนั้นนิยมใช้กัน แต่สำหรับสังคมสมัยใหม่ที่ประกอบไปด้วยประชากรจำนวนมาก ซึ่งประชากรแต่ละคน แต่ละกลุ่ม ล้วนแล้วแต่มีวัตถุประสงค์และความต้องการของชีวิตแตกต่างกันออกไป จึงอาจเกิดปัญหาในรูปแบบที่หลากหลายต่างๆ ได้บ่อยยิ่งขึ้น ดังนั้น การปกครองด้วยรูปแบบดั้งเดิมอาจไม่เหมาะสมและไม่สามารถป้องกันรวมทั้งแก้ไขปัญหาในสังคมปัจจุบันได้ หลักนิติธรรม (The Rule of Law) รวมทั้งหลักนิติรัฐ (Legal State) จึงถูกนำมาใช้ในการปกครองบ้านเมืองในปัจจุบันอย่างแพร่หลาย ในบทความนี้จะเน้นหนักไปที่หลักนิติธรรมเป็นหลัก เนื่องจากหลักนิติธรรมเป็นหลักที่มีเหตุผลสนับสนุน สอดคล้องกับธรรมชาติ นอกจากนี้ หลักนิติธรรมยังสามารถนำมาปรับใช้กับการใช้ชีวิตประจำวันของแต่ละบุคคล แต่ละหน่วยงาน แต่ละองค์กรได้อย่างมีประสิทธิภาพโดยไม่ต้องมีการใช้อำนาจที่เหนือกว่ามาบีบบังคับ อย่างไรก็ตาม ปัจจัยสำคัญขึ้นอยู่กับว่าผู้นำหลักนิติธรรมไปใช้นั้น ใช้หลักนิติธรรมเพื่อประโยชน์ส่วนรวมหรือส่วนตัว หากผู้นำหลักนิติธรรมไปใช้กลับนำไปใช้อย่างผิดวิธี ผิดวัตถุประสงค์แล้ว หลักนิติธรรมย่อมไม่อาจบรรลุวัตถุประสงค์ของตัวเอง ซึ่งคือการปกครองสังคมด้วยความเป็นธรรมภายใต้กฎหมายบ้านเมืองได้ บทความฉบับนี้มีวัตถุประสงค์ในการจัดทำขึ้นเพื่ออธิบายเกี่ยวกับความหมาย วัตถุประสงค์ของหลักนิติธรรม รวมทั้งยังขยายความออกไปถึงการนำหลักนิติธรรมไปปรับใช้ในบริบทต่างๆ ที่สำคัญ โดยอ้างอิงมาจากผลงานเขียน คำอธิบาย การปาฐกถาของบุคคลที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญในหลายสาขาทั้งในประเทศและต่างประเทศ เพื่อจะทำให้ผู้อ่านเข้าใจรายละเอียดของหลักนิติธรรมได้ดียิ่งขึ้นไม่มากนักน้อย

ความเป็นมาของหลักนิติธรรม

หลักนิติธรรมเป็นแนวคิดที่มีมาแต่ยุคโบราณ เริ่มต้นจากเพลโต (Plato) นักคิดชาวกรีก เคยเสนอว่าการปกครองที่ดีที่สุดของทุกสังคม คือ การปกครองโดยราชาปราชญ์ (Philosopher King) ซึ่งเป็นบุคคลที่มีทั้งความสามารถในการปกครองบ้านเมืองและเป็นคนดีมีคุณธรรม หากจะเทียบกับการปกครองของประเทศไทย น่าจะเปรียบได้กับการปกครองโดยพระมหากษัตริย์ที่ทรงทศพิศราชธรรม ๑๐ ประการ แต่ระยะเวลาผ่านมายาวนานหลายสิบปีเพลโตก็ไม่สามารถสรรหาบุคคลที่มีความสามารถที่จะเป็นราชาปราชญ์เพื่อมาปกครองบ้านเมืองได้ เพลโตจึงเปลี่ยนความคิดจากการยึดติดที่ตัวบุคคลมาเป็นการปกครองด้วยกฎหมายหรือกฎหมายที่คิดค้นขึ้นโดยประชาชนใน

สังคมซึ่งเป็นต้นกำเนิดของหลักการปกครองบ้านเมืองด้วยกฎหมายต่างๆ รวมทั้งหลักนิติธรรมในปัจจุบัน ซึ่งลูกศิษย์ของเพลโตชื่ออริสโตเติล (Aristotle) ก็ยึดถือแนวคิดนี้เป็นหลักเรื่อยมาว่า การปกครองโดยกฎหมายเป็นสิ่งที่พึงปรารถนายิ่งกว่าการปกครองโดยมนุษย์ไม่ว่ามนุษย์ผู้นั้นจะเป็นใครก็ตาม^๒ หลักนิติธรรมจึงมีสภาพบังคับให้ทุกคนที่อยู่ในสังคมนวมไปถึงผู้นำผู้ปกครองเองจำต้องอยู่ภายใต้บทบัญญัติแห่งกฎหมายอย่างเท่าเทียมกันทุกคน^๓ กฎหมายที่บังคับใช้ในสังคมต้องไม่ถูกตราขึ้นตามอำเภอใจของผู้หนึ่งผู้ใด^๔ แต่หลักเกณฑ์สำคัญของกฎหมายต้องถูกตราขึ้นเพื่อตอบสนองประโยชน์ของสังคมนวมเป็นสำคัญ

อย่างไรก็ตาม แนวคิดเรื่องหลักนิติธรรมเริ่มมีวิวัฒนาการอย่างเป็นรูปธรรมในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๓ อันจะเห็นได้จากกฎบัตรแมกนาคาร์ตา (Magna Carta) ค.ศ. ๑๒๑๕ มีการบัญญัติถึงสิทธิพื้นฐานของราษฎรอันเป็นวัตถุประสงค์สำคัญประการหนึ่งของหลักนิติธรรมไว้ว่า “No free men shall be taken or imprisoned or disseised or exiled or in anyway destroyed, nor will we go upon him nor send upon him, except by the lawful judgment of his peers or by the law of the land.”^๕ หลังจากนั้น หลักนิติธรรมได้ถูกกล่าวถึงอย่างแพร่หลายยิ่งขึ้น รวมทั้งได้รับการพัฒนาอย่างต่อเนื่องเรื่อยมาจนกระทั่งถึงยุคสมัยหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ หลักนิติธรรมถูกเหล่านักวิชาการรวมทั้งนักปฎิวัติทั้งหลายยึดถือเป็นอุดมการณ์ในการต่อต้านและต่อสู้กับลัทธิทรราชย์ (Tyranny) ที่สร้างปัญหาให้แก่สังคมต่างๆ ทั่วโลกมาอย่างต่อเนื่อง ด้วยสาเหตุที่ว่า ลัทธิทรราชย์นั้นให้ความสำคัญกับผู้นำผู้ปกครองมากกว่าประชาชนที่อยู่ใต้ปกครอง ทำให้ผู้ปกครองมีโอกาสกดขี่ข่มเหงผู้ใต้ปกครองซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของสังคมได้ตามอำเภอใจ^๖ กลับกันหลักนิติธรรมนั้นให้ความสำคัญกับการปกป้องคุ้มครองสิทธิขั้นพื้นฐานของมนุษย์เป็นสำคัญ ซึ่งแม้แต่ในคำปรารภของปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชนที่รับรองและประกาศโดยข้อมติสมัชชาสหประชาชาติที่ ๒๑๗ เอ (III) เมื่อวันที่ ๑๐ ธันวาคม ๒๔๙๑ ได้กล่าวถึงหลักนิติธรรมไว้ว่า เป็นการจำเป็นที่สิทธิมนุษยชนควรได้รับความคุ้มครองโดยหลักนิติธรรม ถ้าไม่ประสงค์ให้มนุษย์ต้องถูกบีบบังคับให้หาทางออกอันเป็นที่พึงสุดท้ายด้วยการก่อความไม่สงบเพื่อการต่อต้านทรราชย์และการกดขี่^๗ ดังนั้น หลักนิติธรรมจึงมิได้ใช้ในการต่อต้านลัทธิทรราชย์เท่านั้น แต่หลักนิติธรรมยังมีเนื้อหาครอบคลุมไปถึงการคุ้มครองสิทธิมนุษยชนอันเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานของมนุษย์ ซึ่งในที่สุดแล้วหากผู้นำสังคมนำหลักนิติธรรม

^๒ หลักนิติธรรม, ศาสตราจารย์พิเศษธานีกร ทรัพย์วิเชียร วารสารยุติธรรมคู่ขนาน ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๑ กันยายน ๒๕๕๔ หน้า ๑-๒

^๓ หลักนิติธรรม (The Rule of Law) (bangkok.usembassy.gov/root/pdfs/law.pdf)

^๔ History and Importance of The Rule of Law, หน้า ๑ บทความจาก worldjusticeproject.org

^๕ What is the Rule of Law, American Bar Association (www.americanbar.org)

^๖ ทรราชย์ มีความหมายตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕ ว่า ผู้ปกครองบ้านเมืองที่ใช้อำนาจตามอำเภอใจ ทำความเดือดร้อนทารุณให้แก่ผู้อยู่ใต้การปกครอง

^๗ The Universal Declaration of Human Rights (<http://www.un.org/en/documents/udhr/>)

ไปใช้ให้ถูกต้องตามวัตถุประสงค์แล้ว หลักนิติธรรมสามารถใช้ป้องกันการคุกคามในรูปแบบต่างๆ ต่อสิทธิพื้นฐานของพลเมืองในสังคมได้เป็นอย่างดี^๘

ความหมายของหลักนิติธรรม

หลักนิติธรรมมีความหมายตามถ้อยคำโดยตรงตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานว่า หลักพื้นฐานแห่งกฎหมาย แต่พจนานุกรมเองมิได้อธิบายเพิ่มเติมว่ามีรายละเอียดและความสำคัญอย่างไรต่อการปกครองบ้านเมือง ดังนั้น ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันจึงมีผู้ให้คำนิยามของหลักนิติธรรม (The Rule of Law) ไว้อย่างมากมายและหลากหลาย อาทิเช่น ศาสตราจารย์พิเศษ ธาณินทร์ กรัยวิเชียร นิยามความหมายของหลักนิติธรรมว่า “หลักการพื้นฐานแห่งกฎหมายที่สำคัญในระบอบประชาธิปไตยที่เทิดทูนศักดิ์ศรีแห่งความเป็นมนุษย์และยอมรับนับถือสิทธิแห่งมนุษยชนทุกแห่งทุกมุมรัฐต้องอารักขาคุ่มครองมนุษยชนให้พ้นจากลัทธิทรราชย์ หากมีข้อพิพาทใดๆ เกิดขึ้น ไม่ว่าจะระหว่างรัฐกับเอกชนหรือระหว่างเอกชนกับเอกชน ศาลย่อมมีอำนาจอิสระในการตัดสินข้อพิพาทนั้นโดยเด็ดขาดและยุติธรรมตามกฎหมายของบ้านเมืองที่ถูกต้องและเป็นธรรม^๙ สำหรับต่างประเทศนั้นก็มีการให้ความหมาย The Rule of Law ไว้ว่า “A principle of governance in which all persons, institutions and entities, public and private, including the state itself, are accountable to laws that are publicly promulgated, equally enforced, and independently adjudicated, and which are consistent with international human rights principle.”^{๑๐} หากแปลเป็นภาษาไทยก็จะมีความหมายในทำนองว่า “หลักของการปกครองที่ทุกคน ทุกสถาบัน ทุกหน่วยงาน ไม่ว่าจะ เป็นของรัฐหรือเอกชนรวมไปถึงตัวของรัฐเองต้องอยู่ภายใต้กฎหมายซึ่งบัญญัติไว้เพื่อใช้เป็นการทั่วไปอย่างเท่าเทียมกันและเป็นอิสระ โดยกฎหมายนั้นต้องสอดคล้องกับหลักสิทธิมนุษยชนสากล” บ้างก็มีแนวคิดว่าหลักนิติธรรมกับหลักนิติรัฐนั้นคือสิ่งเดียวกัน^{๑๑} โดยให้ความเห็นไว้ว่า การใช้อำนาจรัฐต้องมีกฎหมายรองรับและการใช้อำนาจนั้นต้องสามารถตรวจสอบได้ทั้งอำนาจนิติบัญญัติ อำนาจบริหาร และอำนาจตุลาการ บางท่านให้ความเห็นเพิ่มเติมไว้ว่า หลักนิติธรรมและหลักกฎหมาย (The Principle of Law) นั้นแตกต่างกัน^{๑๒} โดยนอกจากหลักนิติธรรมจะหมายรวมถึงหลักเกณฑ์ต่างๆ ทางกฎหมายแล้ว ยังหมายรวมไปถึงหลักความเป็นธรรมตามความเป็นจริงและหลักธรรมทางพุทธศาสนาเข้าไปด้วย ทั้งนี้ มีผู้ให้แนวคิดเกี่ยวกับหลักนิติธรรม

^๘ หลักนิติธรรม, ศาสตราจารย์พิเศษธานินทร์ กรัยวิเชียร วารสารยุติธรรมคู่ขนาน ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๑ กันยายน ๒๕๕๔ หน้า ๓-๔

^๙ หลักนิติธรรม, ศาสตราจารย์พิเศษธานินทร์ กรัยวิเชียร วารสารยุติธรรมคู่ขนาน ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๑ กันยายน ๒๕๕๔ หน้า ๖-๗

^{๑๐} Rule of Law Handbook : A Practitioner’s Guide for Judge Advocates, Charlottesville Virginia, 22903

^{๑๑} นิติรัฐ นิติธรรม ปัญหาที่เคยมีมาตั้งแต่เมื่อครั้งอดีต, ศ.ดร.คณิต ณ นคร

^{๑๒} The Rule of Law, เสนาะ เอกพจน์, ดุลพาห เล่ม ๙ ปีที่ ๘ กันยายน ๒๕๐๔

ไว้ในเชิงเกี่ยวกับกฎหมายทางปกครองไว้ว่า ฝ่ายปกครองจะกระทำการอย่างใดๆ ที่อาจมีผลกระทบกระเทือนต่อสิทธิเสรีภาพหรือประโยชน์อันชอบธรรมของเอกชนรายใดรายหนึ่งเพื่อตอบสนองต่อเจตจำนงหรือประโยชน์ของส่วนรวมได้ต่อเมื่อมีกฎหมายของสังคมนั้นๆ ให้อำนาจไว้โดยตรง^{๑๓} หรือหลักนิติธรรมคือหลักกฎหมายทางปกครองเพื่อก่อให้เกิดความเป็นธรรมทั้งต่อเอกชนแต่ละคนซึ่งเป็นสมาชิกของรัฐ (Individual Interest) และต่อประโยชน์ส่วนรวมหรือประโยชน์มหาชนของรัฐ (Public Interest) หากเกิดความขัดแย้งกันระหว่างการคุ้มครองประโยชน์ทั้งสองแล้ว กฎหมายต้องมีกระบวนการให้เกิดดุลยภาพระหว่างผลประโยชน์ทั้งสองส่วน^{๑๔} นอกจากนี้ ยังมีนักกฎหมายหลายท่านพยายามคิดหาคำแปลของ The Rule of Law เป็นภาษาไทยอย่างมากมาย^{๑๕} สำหรับประเทศไทยนั้น หลักนิติธรรมถูกกล่าวถึงในบริบทของการบริหารประเทศไทยครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๔๒ โดยปรากฏคำว่าหลักนิติธรรมในระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยการสร้างระบบบริหารกิจการบ้านเมืองที่ดี โดยให้นิยามว่า “การตรากฎหมาย กฎ ข้อบังคับให้ทันสมัยและเป็นธรรม เป็นที่ยอมรับของสังคม และสังคมยินยอมพร้อมใจปฏิบัติตามกฎหมาย กฎ ข้อบังคับเหล่านั้น โดยถือว่าเป็นการปกครองภายใต้กฎหมาย มิใช่ตามอำเภอใจหรือตามอำนาจของตัวบุคคล”^{๑๖} แม้ว่าทุกสังคมบนโลกนี้จะมีกฎหมายสำหรับปกครองบ้านเมืองและมีผู้ปกครองบังคับใช้กฎหมายต่างๆ แต่หากกฎหมายไม่อยู่ภายใต้หลักนิติธรรม ก็จะเป็นการปกครองบ้านเมืองด้วยกฎหมายที่ไม่เป็นธรรมกับประชาชนในสังคมหรือที่เรียกกันว่า Rule by Law ได้^{๑๗} สำหรับรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยนั้น มีการบัญญัติถึงหลักนิติธรรมไว้เป็นครั้งแรกในรัฐธรรมนูญฉบับปี ๒๕๕๐ แต่มิได้มีบทนิยามไว้แต่อย่างใด ทั้งนี้ มีผู้อธิบายความหมายของหลักนิติธรรมโดยจำแนกไว้เป็น ๒ ประเภท คือ หลักนิติธรรมในความหมายอย่างแคบหรือหลักนิติธรรมโดยเคร่งครัด และหลักนิติธรรมในความหมายอย่างกว้าง หรือหลักนิติธรรมโดยทั่วไป^{๑๘} สำหรับผู้เขียนแล้ว หลักนิติธรรมน่าจะมีความหมายในทำนองว่า หลักเกณฑ์เกี่ยวกับเนื้อหาและการบังคับใช้กฎหมายที่ใช้บังคับกับทุกคนในสังคมอย่างเท่าเทียมกันเป็นการทั่วไปเพื่อให้เกิดผลลัพธ์ที่เป็นธรรมต่อทั้งคู่กรณีเองและต่อสังคมส่วนรวม กฎหมายจึงต้องอยู่ภายใต้หลักนิติธรรม

^{๑๓} elib3.ect.go.th/Multim/Aped/Aped01_20.pdf

^{๑๔} กฎหมายวิธีปฏิบัติราชการทางปกครอง, ชัยวัฒน์ วงศ์วัฒนศานต์, กรุงเทพฯ จีระชัยการพิมพ์ ๒๕๔๐ หน้า ๒๕

^{๑๕} The Rule of Law, จำรูญ เจริญกุล และ The Rule of Law, ศิริ วิศิษฎ์ธรรม อัครวนนท์ ห้องสมุดอิเล็กทรอนิกส์ศาลยุติธรรม (www.library.coj.go.th)

^{๑๖} การสร้างเสริมธรรมาภิบาล การปฏิบัติราชการในพื้นที่จังหวัด : กรณีคณะกรรมการธรรมาภิบาลจังหวัด, เอกสารความรู้ สดร. ลำดับที่ ๒ ปีงบประมาณ ๒๕๕๗

^{๑๗} การนำหลักนิติธรรมไปใช้ในภาคเอกชน, ดร.วิษณุ เครืองาม, เอกสารวิชาการหลักสูตรผู้บริหารกระบวนการยุติธรรมระดับสูง รุ่นที่ ๑๖ วิทยาลัยยุติธรรม สำนักงานศาลยุติธรรม ๒๕๕๕ หน้า ๓๒-๓๓

^{๑๘} หลักนิติธรรม ความหมาย สาระสำคัญและผลของการฝ่าฝืนหลักนิติธรรม คณะกรรมการวิชาการว่าด้วยหลักนิติธรรมแห่งชาติ สำนักปลัดกระทรวงยุติธรรม, กันยายน ๒๕๕๗ หน้า ๒

อีกชั้นหนึ่ง อันมีความหมายในทำนองเดียวกับที่ศาสตราจารย์จิตติ ติงศภัทย์ ให้คำนิยามไว้^{๑๙} แต่ไม่ว่าหลักนิติธรรมจะมีค่าแปลหรือความหมายว่าอะไร สิ่งที่สำคัญยิ่งไปกว่าการแปลความหมายของหลักนิติธรรม คือการนำหลักนิติธรรมไปปรับใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่สังคมซึ่งจะกล่าวถึงในบทต่อไปนี้

หลักนิติธรรมและการปรับใช้ในทางปฏิบัติ

ทั่วโลกมีระบอบการปกครองมีอยู่มากมายหลากหลายรูปแบบ แต่ระบอบการปกครองที่จะนำหลักนิติธรรมไปบังคับใช้ได้นั้น ต้องมีพื้นฐานที่สำคัญอันดับแรก คือ การแบ่งแยกอำนาจเพื่อให้แต่ละองค์กรหรือสถาบันที่ใช้อำนาจแต่ละอำนาจสามารถถูกตรวจสอบและมีการถ่วงดุลอำนาจกันได้ เนื่องจากการให้อำนาจกระจุกตัวอยู่ที่องค์กรหรือสถาบันใดแล้ว ก็ไม่ต่างอะไรไปจากการปกครองด้วยบุคคลอย่างที่เคยเป็นมาในอดีต^{๒๐} หลักการแบ่งแยกอำนาจนี้ยังสามารถใช้ป้องกันปัญหาคอร์รัปชันที่เกิดขึ้นอยู่เป็นประจำสำหรับทุกสังคม หากองค์กรของรัฐด้วยกันเองซึ่งมีทรัพยากรที่จำเป็นและข้อเท็จจริงที่มากกว่าภาคประชาชนมีอำนาจในการตรวจสอบการใช้อำนาจขององค์กรรัฐอื่นแล้ว ผลที่ได้รับคือ ประชาชนในสังคมจะรับรู้ได้อย่างทั่วถึงหากเกิดกรณีที่รัฐใช้อำนาจไปในทางที่ผิด และการคอร์รัปชันจะลดลงอย่างต่อเนื่อง สิ่งที่เป็นต่อมา คือ การคุ้มครองสิทธิขั้นพื้นฐานของพลเมือง สิทธิมนุษยชน และศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ กล่าวคือ กฎหมายของสังคมต้องให้ความสำคัญกับสิทธิขั้นพื้นฐานของประชาชนของสังคมนั้นๆ กฎหมายต้องคุ้มครองมิให้รัฐใช้อำนาจที่มีอยู่ในการลิดรอนสิทธิขั้นพื้นฐานของพลเมืองโดยไม่มีขอบเขตหรือปราศจากการตรวจสอบ เนื่องจากโดยธรรมชาติของการปกครองสังคมแล้ว ผู้ใช้อำนาจปกครองมักจะใช้อำนาจที่มีอยู่เหนือผู้ใต้ปกครองซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของสังคมเพื่อควบคุมความสงบเรียบร้อยในสังคม แต่ในบางกรณีผู้ใช้อำนาจปกครองซึ่งเป็นมนุษย์เช่นเดียวกับผู้ใต้ปกครองอาจมีอคติจนทำให้บังคับใช้อำนาจที่ตนมีอยู่ตามอำเภอใจจนก่อให้เกิดผลเสียต่อทั้งเอกชนและสังคมส่วนรวม ดังนั้น หลักนิติธรรมจึงเข้ามามีบทบาทในการจำกัดการใช้อำนาจของผู้ปกครองให้เป็นไปตามบทบัญญัติและขั้นตอนที่กฎหมายกำหนดไว้ โดยผู้ใต้ปกครองสามารถตรวจสอบการใช้อำนาจนั้นๆ ได้อย่างเต็มที่ตามสมควรแก่กรณี^{๒๑} นอกจากนี้ กฎหมายของสังคมนั้นๆ ต้องขยายความไปคุ้มครองสิทธิมนุษยชนของทุกคนไม่ว่าบุคคลนั้นจะเป็นประชาชนของสังคมนั้นๆ หรือเป็นคนต่างด้าวก็ตาม อย่างไรก็ตาม ในบางกรณีรัฐย่อมสามารถจำกัดสิทธิ เสรีภาพของประชาชน

^{๑๙} หลักวิชาซึ่งกฎหมาย, จิตติ ติงศภัทย์, บทบัณฑิตย เล่มที่ ๓๔ ตอนที่ ๓, ๒๕๒๗ หน้า ๓๙๒-๔๐๓ และ การนำหลักนิติธรรมไปใช้ในภาคเอกชน, ดร.วิษณุ เครืองาม, เอกสารวิชาการหลักสูตรผู้บริหารระดับสูง รุ่นที่ ๑๖ วิทยาลัยยุติธรรม สำนักงานศาลยุติธรรม ๒๕๕๕ หน้า ๓๐

^{๒๐} อ้างแล้ว ใน ๑๓

^{๒๑} การควบคุมการใช้ดุลพินิจของฝ่ายปกครองโดยองค์กรตุลาการในระบบกฎหมายอังกฤษและกฎหมายไทย, อนุวัฒน์ บุญนันทน์, วิทยานิพนธ์หลักสูตรนิติศาสตรมหาบัณฑิต คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๕๕๔ หน้า ๒๙-๓๐

ได้เพื่อรักษาความสงบเรียบร้อยของส่วนรวม แต่ทั้งนี้ต้องพอสมควรแก่เหตุและไม่เป็นการละเมิดสิทธิมนุษยชนในเชิงสากลด้วย^{๒๒} สิ่งสำคัญในประการต่อมา คือ กฎหมายของสังคมต้องมีขั้นตอนที่ชัดเจนในการตราและบังคับใช้ กล่าวคือ รัฐต้องมีองค์กรหรือสถาบันที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญในการตรากฎหมาย^{๒๓} ซึ่งองค์กรหรือสถาบันดังกล่าวต้องประกอบไปด้วยบุคลากรที่มีความเที่ยงธรรมไม่ตกอยู่ใต้อำนาจทางการเมืองหรืออำนาจอันมิชอบธรรมอื่นใด ทั้งนี้ กฎหมายต้องบัญญัติไว้อย่างชัดเจนให้ประชาชนในสังคมทุกคนมีโอกาสอย่างเท่าเทียมกันในการตรวจสอบการตรากฎหมายแต่ละฉบับได้ทุกขั้นตอน และเมื่อกฎหมายถูกตราออกมาจนกระทั่งมีผลบังคับใช้แล้ว รัฐต้องมีมาตรการและกระบวนการที่ชัดเจนในการประกาศหรือทำให้ให้ประชาชนในสังคมได้รับรู้ถึงสาระสำคัญของกฎหมายดังกล่าวเพื่อเป็นหลักประกันว่า ประชาชนในสังคมจะได้รับทราบถึงสิทธิและหน้าที่ของตนที่อาจจะเกิดขึ้นใหม่ สิ้นสุดลง เพิ่มขึ้นหรือลดลงจากการที่รัฐประกาศใช้กฎหมายนั้นๆ ผลที่ตามมาก็คือกฎหมายที่ดำรงอยู่บนหลักนิติธรรมต้องไม่มีผลย้อนหลังให้เป็นโทษหรือผลร้ายแก่บุคคลใดๆ^{๒๔} ด้วยเหตุที่ว่า บุคคลหนึ่งๆ หากจะต้องรับผิดชอบภายใต้บทบัญญัติแห่งกฎหมายใดๆ ซึ่งกำหนดบทลงโทษหรือผลร้ายไว้ บุคคลนั้นๆ จำต้องมีสิทธิที่จะรับรู้ล่วงหน้าว่ามีกฎหมายดังกล่าวบังคับใช้อยู่^{๒๕} นอกเหนือไปจากนี้กฎหมายที่ดำรงอยู่บนหลักนิติธรรมจักต้องมีบทลงโทษหรือผลร้ายที่ได้สัดส่วนและเหมาะสมกับสภาพความผิดที่เกิดขึ้น กล่าวคือ หากสภาพความผิดร้ายแรงมาก บทลงโทษก็ต้องรุนแรงตามไปด้วย^{๒๖} อย่างไรก็ตาม บทลงโทษตามกฎหมายจะต้องไม่ละเมิดสิทธิมนุษยชนสากลอันเป็นหลักเกณฑ์สำคัญอีกหลักหนึ่งของหลักนิติธรรมที่กล่าวไว้ข้างต้น นอกจากนี้ เนื้อหาของกฎหมายเองจะต้องมีความเป็นเหตุเป็นผล มิใช่มีเนื้อหาที่เป็นการสนองความต้องการของบุคคลกลุ่มหนึ่งกลุ่มใดตามอำเภอใจโดยไม่มีเหตุและผลในการบังคับใช้^{๒๗} สังคมหนึ่งๆ ไม่อาจเป็นสังคมที่มีอิสรภาพโดยชอบธรรมได้หากกฎหมายถูกตราขึ้นเพื่อสนองความต้องการของกลุ่มคนใดเป็นการเฉพาะ เนื่องจากหากกลุ่มคนหนึ่งสามารถอ้างสิทธิในการตรากฎหมายเพื่อประโยชน์ส่วนตนได้แล้ว กลุ่มคนอื่นๆ ย่อมอ้างสิทธิดังกล่าวได้ด้วย ผลที่ตามมาคือความวุ่นวายในสังคมมีอิสรภาพโดยชอบธรรมที่มนุษย์ทุกคน

^{๒๒} หลักนิติธรรม ความหมาย สาระสำคัญและผลของการฝ่าฝืนหลักนิติธรรม, คณะกรรมการวิชาการว่าด้วยหลักนิติธรรมแห่งชาติ สำนักปลัดกระทรวงยุติธรรม, กันยายน ๒๕๕๗ น.๑๑

^{๒๓} อ้างแล้วใน ๑๖

^{๒๔} การสร้างเสริมธรรมาภิบาล การปฏิบัติราชการในพื้นที่จังหวัด : กรณีคณะกรรมการธรรมาภิบาลจังหวัด, เอกสารความรู้ สดร. ลำดับที่ ๒ ปีงบประมาณ ๒๕๕๗ หน้า ๑๑

^{๒๕} ดังสุภาษิตละตินที่ว่า “NULLUM CRIMEN, NULLA POENA SINE PRAEVI A LEGE POENALI” ซึ่งมีความหมายว่า “ไม่มี ความผิด และโทษถ้าไม่มีกฎหมายกำหนดไว้ก่อน”

^{๒๖} หลักนิติธรรม ความหมาย สาระสำคัญและผลของการฝ่าฝืนหลักนิติธรรม, คณะกรรมการวิชาการว่าด้วยหลักนิติธรรมแห่งชาติ สำนักปลัดกระทรวงยุติธรรม, กันยายน ๒๕๕๗ น.๑๓

^{๒๗} History and Importance of The Rule of Law, หน้า ๒ บทความจาก worldjusticeproject.org

แสวงหา^{๒๘} ประการต่อมา สังคมที่นำหลักนิติธรรมไปปรับใช้ต้องเมืองคอร์กที่เป็นอิสระจากอำนาจนอกเหนือทั้งปวงมีอำนาจหน้าที่ในการพิจารณาพิพากษาอรรถคดีทั้งปวง ซึ่งก็คือสถาบันศาลนั่นเอง เนื่องจากประชาชนย่อมต้องมีโอกาสอย่างเต็มที่ในการตรวจสอบการใช้อำนาจของรัฐ^{๒๙} การใช้อำนาจทางปกครองของรัฐอาจก่อให้เกิดผลกระทบต่อประชาชนในสังคมไม่มากนักน้อย ดังนั้น ประชาชนต้องมีหนทางเพื่อปกป้องมิให้เกิดกรณีดังกล่าวขึ้น หรือแก้ไขเยียวยาความเสียหายที่อาจจะเกิดขึ้นอย่างเป็นธรรมต่อทั้งรัฐเองและต่อประชาชนที่ได้รับผลกระทบ นอกจากนี้ หากเอกชนด้วยกันกระทำการใดๆ ที่เป็นการฉ้อโกงหรือทำให้เสียหายซึ่งสิทธิใดๆ ตามกฎหมายของเอกชนอีกฝ่ายหนึ่ง เอกชนที่ได้รับผลกระทบหรือผลร้ายต้องมีโอกาสในการแสวงหาหนทางเพื่อเยียวยาความเสียหายที่เกิดขึ้น ทั้งนี้ โดยการพิจารณาวินิจฉัยของคนกลางซึ่งไม่มีส่วนได้เสียกับเหตุพิพาทนั้นๆ ด้วยกระบวนการพิจารณาที่เป็นธรรม เปิดเผย สามารถตรวจสอบได้ (Due Process of Law) และประชาชนที่ใช้สิทธิทางศาลต้องได้รับการพิจารณาที่รวดเร็ว ไม่ยุ่งยากซับซ้อนด้วยค่าใช้จ่ายที่ไม่สูงเกินความจำเป็น^{๓๐} กระบวนการพิจารณาที่เป็นธรรมหมายความว่า คู่กรณีทุกฝ่ายต้องมีโอกาสในการนำพยานหลักฐานต่างๆ ที่เกี่ยวข้องและสามารถใช้ในการพิสูจน์ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับข้อพิพาทที่เกิดขึ้นมาแสดงต่อศาลได้อย่างเต็มที่ตามสมควร และศาลที่ทำหน้าที่พิจารณาพิพากษาคดีนั้นๆ จำต้องนำพยานหลักฐานทั้งปวงมาพิจารณาอย่างถ่วงถ่วงและเป็นไปตามบทบัญญัติแห่งกฎหมายที่เกี่ยวข้องเพื่อให้ได้ผลลัพธ์ที่เป็นธรรมตามข้อเท็จจริงแต่ละกรณี นอกจากกระบวนการพิจารณาพิพากษาคดีจะต้องเป็นไปตามหลักนิติธรรมแล้ว ตัวบุคคลที่ปฏิบัติหน้าที่พิจารณาพิพากษาคดีก็จะต้องมีความรู้ความเชี่ยวชาญด้านกฎหมายอย่างสูง มีความซื่อสัตย์ปราศจากอคติทั้งปวง มีความเป็นอิสระและเด็ดเดี่ยวไม่เกรงกลัวต่ออำนาจนอกเหนือที่ไม่ชอบธรรม มีความรับผิดชอบต่อสังคมส่วนรวมยิ่งไปกว่าประโยชน์ส่วนตัว อันเป็นคุณสมบัติขั้นพื้นฐานของผู้พิพากษา^{๓๑}

นอกจากหลักนิติธรรมจะสามารถนำไปปรับใช้กับบริบทของกฎหมายแล้ว หลักนิติธรรมยังสามารถนำไปปรับใช้กับหน่วยงานหรือองค์กรต่างๆ ทั้งของรัฐและของเอกชนได้ เพื่อวัตถุประสงค์ในการควบคุมดูแลและบริหารหน่วยงานหรือองค์กรนั้นๆ ให้เป็นไปโดยถูกต้องและเป็นธรรมกับทั้งตัวของหน่วยงานหรือองค์กรเองและต่อบุคคลากรทุกคนของหน่วยงานหรือองค์กรนั้น การบังคับใช้หลักนิติธรรมกับหน่วยงานหรือองค์กร คือ การบริหารงานของหน่วยงานหรือองค์กรให้เป็นไปตามบทบัญญัติของกฎหมายที่เกี่ยวข้อง ป้องกันมิให้ผู้มีอำนาจสูงกว่าในหน่วยงานหรือองค์กรนั้นใช้อำนาจ

^{๒๘} U.S. Supreme Court Justice Felix Frankfurter in “United States v. United Mine Workers (1947)”

^{๒๙} หลักนิติธรรม, ชัยวัฒน์ วงศ์วัฒนศานต์, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ กรุงเทพฯ ๒๕๔๑ หน้า ๒๗

^{๓๐} ผู้ดำรงตำแหน่งทางการเมือง, สรรเสริญพล ธีราสาสน์, บทความหลักสูตรการพัฒนาการเมืองและการเลือกตั้งระดับสูง รุ่นที่ ๑ หน้า

๙ และหลักนิติธรรม, ศาสตราจารย์พิเศษชานินทร์ กรัยวิเชียร วารสารยุติธรรมคู่ขนาน ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๑ กันยายน ๒๕๕๔ หน้า ๗-๘

^{๓๑} What is the Rule of Law, American Bar Association (www.americanbar.org)

ไปในทางที่ขัดต่อกฎหมายหรือตามอำเภอใจอันเป็นการลุแก่อำนาจ^{๓๒} หลักนิติธรรมเป็นหลักสำคัญหลักหนึ่งของหลักธรรมาภิบาลในการบริหารงาน (Good Governance) ซึ่งเมื่อนำมาปรับใช้กับเอกชนแล้วจะเรียกว่า หลักบรรษัทภิบาล (Corporate Governance) เป็นพื้นฐานของการบริหารในองค์กรที่ว่า ผู้บริหารรวมทั้งบุคลากรจกต้องปฏิบัติตามกฎหมาย ระเบียบ กฎ ข้อบังคับที่ตราขึ้นโดยรัฐ รวมทั้งยังต้องปฏิบัติตามระเบียบภายในขององค์กรอย่างเคร่งครัด ผู้บริหารห้ามบริหารงานองค์กรด้วยอคติหรือประโยชน์ส่วนตนด้วยการใช้อำนาจที่มีอยู่ตามอำเภอใจ แต่ผู้บริหารต้องเคารพต่อสิทธิของบุคลากรในองค์กรที่มีอยู่ตามกฎหมายตามระเบียบภายในขององค์กร และตามหลักสิทธิมนุษยชนอันเป็นหลักสากล หากองค์กรเอกชนสามารถนำหลักนิติธรรมไปปรับใช้ได้อย่างถูกต้องแล้ว จะเป็นการป้องกันปัญหาต่างๆ ที่อาจเกิดขึ้นได้อย่างมากมาย เช่น ปัญหาการคุกคามทางเพศในสถานที่ทำงาน ปัญหาการละเมิดสิทธิส่วนบุคคล ปัญหาการหมิ่นประมาท ปัญหาการฉ้อโกงประชาชน รวมทั้งปัญหาการคอร์รัปชันในองค์กร เป็นต้น^{๓๓}

บทสรุป

แม้ว่าทุกประเทศ ทุกสังคมทั่วโลกล้วนแต่มีบทบัญญัติแห่งกฎหมายบังคับใช้อยู่มาเป็นระยะเวลาอันยาวนานแล้ว แต่ไม่ใช่ทุกประเทศ ทุกสังคมจะนำหลักนิติธรรมไปปรับใช้กับกฎหมายดังกล่าว ซึ่งการบังคับใช้กฎหมายโดยปราศจากหลักนิติธรรมไม่ต่างอะไรไปจากการปกครองด้วยมนุษย์ (Rule by Man) ที่ก่อให้เกิดปัญหาร้ายแรงต่างๆ มาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน การนำหลักนิติธรรมไปปรับใช้ทั้งต่อการตรากฎหมาย การบัญญัติเนื้อหาของกฎหมาย รวมทั้งการบังคับใช้กฎหมายจะเป็นหลักประกันของประชาชนในสังคมซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ได้ว่า รัฐหรือผู้ใช้อำนาจปกครองจะไม่สามารถบังคับใช้กฎหมายตามอำเภอใจหรือต่อประโยชน์ส่วนตัวอันอาจก่อให้เกิดปัญหาต่อส่วนรวมหรือประชาชนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งได้โดยง่าย เนื่องจากหลักนิติธรรมวางหลักเกณฑ์แบ่งแยกอำนาจของรัฐไว้ให้มีการถ่วงดุลกัน ทั้งยังวางหลักเกณฑ์ในการตรวจสอบการใช้อำนาจของรัฐโดยประชาชนไว้อย่างทั่วถึงและรัดกุม นอกจากนี้ หลักนิติธรรมยังวางหลักเกณฑ์ขององค์กรที่ใช้อำนาจรัฐในการพิจารณาพิพากษาอรรถคดีไว้อย่างเป็นธรรมต่อคู่ทั้งกรณีและต่อสังคมส่วนรวม ดังนั้น รัฐไม่อาจใช้อำนาจปกครองที่มีเหนือประชาชนผู้ใต้ปกครองได้อย่างอิสระปราศจากขอบเขตอย่างเช่นในอดีตอีกต่อไป ทั้งนี้ หลักนิติธรรมนอกจากจะนำไปปรับใช้กับบริบทการบริหารบ้านเมืองโดยกฎหมายแล้ว ยัง

^{๓๒} การใช้หลักนิติธรรมในการบริหารงานที่มีความสัมพันธ์กับการปฏิบัติงานตามหลักทศพิธราชธรรมขององค์การบริหารส่วนตำบลหนอง พระสุนทร กันตสีโล, วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชารัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๕๖ หน้า ๗

^{๓๓} การนำหลักนิติธรรมไปใช้ในภาคเอกชน, ดร.วิษณุ เครืองาม, เอกสารวิชาการหลักสูตรผู้บริหารกระบวนกรยุติธรรมระดับสูง รุ่นที่ ๑๖ วิทยาลัยยุติธรรม สำนักงานศาลยุติธรรม ๒๕๕๕ หน้า ๓๙-๔๐

สามารถนำมาปรับใช้กับบริบทของการบริหารหน่วยงานหรือองค์กรเอกชนได้ด้วย เนื่องจากปัจจุบันหน่วยงานหรือองค์กรเอกชนมีขนาดใหญ่ขึ้นเรื่อยๆ อันเป็นผลมาจากการเพิ่มจำนวนประชากรโลก ทั้งเทคโนโลยีก็ก้าวหน้าไปจากอดีตอย่างมาก ปัญหาที่อาจเกิดขึ้นในหน่วยงานหรือองค์กรเอกชนจึงอาจเกิดขึ้นบ่อยและหลากหลายยิ่งขึ้น การนำหลักนิติธรรมมาปรับใช้จะช่วยให้หน่วยงานหรือองค์กรนั้นมีหลักประกันว่า ผู้บริหารจะไม่ใช้อำนาจที่มีอยู่เหนือกว่าไปในทางที่มีขอบมิควร นอกจากนี้ บุคคลากรทุกคนในองค์กรยังมีหลักในการดำรงตนให้อยู่ภายใต้กฎหมายบ้านเมืองและระเบียบภายในขององค์กรอย่างเคร่งครัดด้วย

บรรณานุกรม

หลักนิติธรรม, ศาสตราจารย์พิเศษธานีรินทร์ กรัยวิเชียร วารสารยุติธรรมคู่ขนาน ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๑
กันยายน ๒๕๕๔

The Universal Declaration of Human Rights (<http://www.un.org/en/documents/udhr/>)
พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕

Rule of Law Handbook : A Practitioner’s Guide for Judge Advocates, Charlottesville
Virginia, 22903

นิติรัฐ นิติธรรม ปัญหาที่เคยมีมาตั้งแต่เมื่อครั้งอดีต, ศ.ดร.คณิต ฒ นคร
elib3.ect.go.th/Multim/Aped/Aped01_20.pdf

The Rule of Law, เสนาะ เอกพจน์, ดุลพาห เล่ม ๙ ปีที่ ๘ กันยายน ๒๕๐๔

The Rule of Law, จำรูญ เจริญกุล ห้องสมุดอิเล็กทรอนิกส์ศาลยุติธรรม

The Rule of Law, ศิริ วิศิษฎ์ธรรม อัครนันท์ ห้องสมุดอิเล็กทรอนิกส์ศาลยุติธรรม

การสร้างเสริมธรรมาภิบาล การปฏิบัติราชการในพื้นที่จังหวัด : กรณีคณะกรรมการธรรมาภิบาล
จังหวัด, เอกสารความรู้ สดร. ลำดับที่ ๒ ปีงบประมาณ ๒๕๕๗

หลักนิติธรรม ความหมาย สาระสำคัญ และผลของการฝ่าฝืนหลักนิติธรรม, คณะกรรมการวิชาการว่า
ด้วยหลักนิติธรรมแห่งชาติ สำนักปลัดกระทรวงยุติธรรม, กันยายน ๒๕๕๗

History and Importance of The Rule of Law บทความจาก worldjusticeproject.org

หลักนิติธรรม, ชัยวัฒน์ วงศ์วัฒนศานต์, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ กรุงเทพฯ ๒๕๔๑

ผู้ดำรงตำแหน่งทางการเมือง, สรรเสริญพล ธีราสาสน์, บทความหลักสูตรการพัฒนาการเมืองและการ
เลือกตั้งระดับสูง รุ่นที่ ๑ (elib3.ect.go.th/Multim/Aped/Aped01_65.pdf)

กฎหมายวิธีปฏิบัติราชการทางปกครอง, ชัยวัฒน์ วงศ์วัฒนศานต์, กรุงเทพฯ จีระวิชาการพิมพ์ ๒๕๔๐

What is the Rule of Law, American Bar Association (www.americanbar.org)

การใช้หลักนิติธรรมในการบริหารงานที่มีความสัมพันธ์กับการปฏิบัติงานตามหลักทศพิธราชธรรมของ
องค์การบริหารส่วนตำบลโนนทอง, พระสุนทร กันตสีโล, วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญาพุทธ
ศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชารัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๒๕๕๖

การควบคุมการใช้ดุลพินิจของฝ่ายปกครองโดยองค์กรตุลาการในระบบกฎหมายอังกฤษและกฎหมาย
ไทย, อนุวัฒน์ บุญนันท์, วิทยานิพนธ์หลักสูตรนิติศาสตรมหาบัณฑิต คณะนิติศาสตร์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๕๕๔

หลักวิชาซีพกฎหมาย, จิตติ ดิงศภัทย์, บทบัณฑิตย์ เล่มที่ ๓๔ ตอนที่ ๓, ๒๕๒๗

การนำหลักนิติธรรมไปใช้ในภาคเอกชน, ดร.วิษณุ เครืองาม, เอกสารวิชาการหลักสูตรผู้บริหาร
กระบวนการยุติธรรมระดับสูง รุ่นที่ ๑๖ วิทยาลัยยุติธรรม สำนักงานศาลยุติธรรม ๒๕๕๕